

Kutatási irányok és eredmények a középkori Magyarország gazdaság- és pénztörténetéről

LASZLOVSZKY JÓZSEF

A középkori Magyarország gazdaság- és pénztörténetének mindeddig nem született monografikus, egységes szemléletű és a legteljesebb forrásbázisra építő feldolgozása, annak ellenére, hogy számos részterületen évtizedekre visszanyúló intenzív kutatásokkal számolhatunk. Az eddig megjelent legrészletesebb modern összefoglalás Draskóczy István munkája, aki a *“Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig”* című kötetben tárgyalta a középkori gazdaságtörténet s annak legtöbb vonatkozását. Ugyanakkor ez a munka sem oldhatta fel azt az ellentmondást, hogy egyes témákban ugyan már a 18–19. században is fontos forrásokat tettek közzé, illetve dolgoztak fel, de vannak olyan területek, amelyek szinte teljesen feldolgozatlanok, vagy legfeljebb a legutóbbi években jelentek meg a hazai kutatásban róluk szóló munkák. Ez utóbbi helyzethez az is hozzájárul, hogy számos új forráscsoportot tud felmutatni ma már a kutatás, a hagyományosan kiaknázott és régebbóta vizsgált írott források mellett egyre inkább teret nyernek a régészeti források is. Különösen az anyagi kultúra gazdaságtörténeti vonatkozásai kapcsán, valamint a természettudományos módszereket alkalmazó történeti állattan és növénytan eredményeinek ismeretében tulajdoníthatunk nagy fontosságot ezeknek, és ezen újabb vizsgálatok és kutatási irányok áttekintése nélkül nem képzelhető el modern értelemben vett gazdaságtörténeti feldolgozás. A pénztörténet vonatkozásában azonban valamennyire fordított a helyzet. A 20. század első felében nagy jelentőségű és hatalmas forrásbázisra épített munkák jelentek meg, amelyek figyelembe vették a pénzügyigazgatásra, a pénzverésre és az árviszonyokra is vonatkozó írott forrásokat és a fennmaradt középkori érmekeket is, majd hosszú időre ennek a kérdéskörnek csak az érmetörténeti, numizmatikai elemei voltak a kutatás középpontjában, és csak a közelmúltban fordult az érdeklődés újra ezen komplex megközelítések irányába.

A monografikus gazdaság- és pénztörténeti feldolgozások hiányának bizonyosan az is a magyarázata, hogy a klasszikus értelemben vett középkori gazdaság- és pénztörténet forrásai, amelyek direkt információkat rögzítettek a modern gazdaságtörténeti fogalmaknak megfelelően, viszonylag kis számban maradtak fenn, és ezek értelmezése is számos problémát vet fel. (Erről a

kérdésről részletesebben a forrásszemelvények előtti rövid összefoglalásban lehet szempontokat találni.) Így a téma vizsgálatában jelentkező kutatási irányok számbavételekor elsősorban azt lehet összefoglalni, hogy milyen időszakokban, milyen források alapján és milyen módszertani megközelítésben foglalkoztak gazdaság- és pénztörténettel, vagy ezen problémák részterületeivel. Emellett fontos arra is kitérni, hogy ezek a vizsgálatok milyen módszertani, eszmetörténeti vagy éppen ideológiai hatások alatt születtek meg, és ezeknek milyen következményei voltak a feldolgozásokra. Nem célja ugyanakkor ennek a rövid összefoglalásnak, hogy teljes historiográfiai áttekintést adjon, sokkal inkább az egyes korszakokra jellemzőnek tartott vagy újításként értékelhető munkákra helyeztük a hangsúlyt.

A középkori Magyarország gazdaság- és pénztörténetének kutatásában az első eredményt az jelentette, hogy egyes forrásokat elkezdtek gyűjteni, és megszülettek az első kísérletek a források rendszerezésére és közreadására is. Ezek legkorábbi példáit nem is az írott források jelentették – mint azt általában várhatnánk egy kutatástörténeti áttekintésben – hanem a középkori pénzeknek, a numizmatikai anyagnak az első rendszerezési kísérletei. Az érmegyűjtemények középkori pénzei iránt megnyilvánuló figyelem, katalogizálási kísérletek azonban ekkor még elsősorban nem gazdaságtörténeti jellegűek, hanem inkább antikvárius, a tárgyak régisége, érdekessége iránt megnyilvánuló érdeklődést takarnak. Így a 18–19. század korai példái nem jelentenek még széleskörű érdeklődést a gyűjteményekben felhalmozott érmek gazdasági vagy pénzügyi rendszerének vonatkozásában. A feldolgozásokban ezt követően a legelső fontos lépést a korszak írott forrásainak pozitívista összegyűjtése és azok közzététele jelentette. Így a 19. század végén és a 20. század elején elsősorban az okleveles források tömeges közreadása és az azokban szereplő fogalmak azonosítása kapcsán kezdtek el foglalkozni a történészek részben a középkori társadalom történetével, részben pedig az ezekből a forrásokból megismerhető gazdasági adatokkal. Acsády Ignác például még elsősorban a jobbágyságra, mint társadalmi csoportra helyezte a hangsúlyt ennek a témának a történetét feldolgozó munkájában, ahogy a falusi népesség különböző csoportjainak azonosítása volt főként Erdélyi László és Tagányi Károly munkásságának a középpontjában is. Ők a 18. század óta egyre nagyobb számban kiadott okleveles forrásokat jelentős számú új forrással gyarapították, és Tagányi volt az, aki az egyik legkorábbi, máig is alapvető agrártörténeti feldolgozást elkészítette a földközösség történetéről. és ugyancsak az ő munkásságához kapcsolható az első tematikus oklevéltár elkészítése, amely az erdészeti történetének forrásait gyűjtötte fel, bár a középkorral keveset foglalkozott. A korszak nagy forráskiadványai, például

a Pannonhalmi Rendtörténet, mai napig is fontos forrásbázisai a középkori gazdálkodás, agrártörténet vagy birtokrendszer kutatásának, és ekkor már másfajta tematikus feldolgozások is születtek, mint az Oklevélszótár, amely a középkori latin nyelvű oklevelekben előforduló magyar kifejezéseket rendszerezte. Ezek az adatok nem csupán a nyelvészeti, történeti etimológiai vizsgálatok számára szolgálnak kiindulópontként, hanem a gazdaság történetével kapcsolatba hozható magyar kifejezések, fogalmak, szavak elterjedésének, jelentésváltozásának és kormeghatározásának is fontos tudományos segédletei.

A 19. század végének gyors iparosodása és gazdasági átalakulása is kihatott arra, hogy külön érdeklődés fordult a bányászat története iránt, ennek a területnek a mai napig szinte nincs is más monografikus feldolgozása, mint Wenzel Gusztáv és Péch Antal munkája az 1880-as évekből. Ugyancsak a pozitivisták forrásfeltárás eredménye volt az, hogy felismerve a téma jelentőségét, külön gazdaságtörténeti forrásokra koncentráló kiadványsorozatok is megszülettek (pl. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle), amelyek különösen az összeírások, vám adatsorok és más, a kvantitatív elemzés szempontjából fontos szövegek vonatkozásában közöltek sok olyan forrást, amelyek még ma is a kutatás alapvető kiinduló pontjainak számítanak. Valószínűleg a forrásanyag nagysága miatt azonban sem ekkor, sem azóta nem készült el olyan forrásgyűjtemény, amely a középkori gazdaságtörténetre vonatkozó adatokat szisztematikusan állította volna össze. A szisztematikus forrásgyűjtésnek egy másik területén viszont fontos előrelépések történtek ebben a korszakban, a középkori érme teljes katalógusát készítette el ugyanis Réthy László, akinek érme korpusza olyan alapvető munkának bizonyult, hogy az általa használt katalógus számok rövidítése (CNH) egészen a 20. század végéig minden numizmatikai munkában egységesen jelölte az általa rendszerezett egyes érme típusokat. Ezzel megteremtette azt az alapot is, hogy a kutatás következő fázisában a pénztörténeti vonatkozások is jobban kutathatóvá váltak.

Az I. világháború után megélnékülő középkori kutatásokban nem kapott hangsúlyt a gazdaságtörténet, bár számos területen készültek fontos feldolgozások. Az érdeklődés ebben az időszakban sokkal inkább a középkor kevésbé materiális elemei iránt nyilvánult meg, a királyság hatalmi és intézményrendszere, a jogi vonatkozások, a középkori írott források, különösen például a krónikairódom elemzése állt inkább a kutatás homlokterében. Az egyes gazdasági ágak történetének kutatási eredményei legfeljebb egyes tanulmányokban kerültek közlésre, nem beszélhetünk arról, hogy széles gazdaságtörténeti vita bontakozott volna ki, ezek egy jelentős csoportjában. Ezzel szemben a klasszikus értelemben

vett pénztörténetnek, ekkor született meg az az alapléte, amely a mai napig is a téma legteljesebb összefoglalása. Hóman Bálint már támaszkodni tudott a megbízható és rendszerezett numizmatikai eredményekre is, de munkájának legfontosabb eredménye, a főként írásos forrásokból kikövetkeztethető, pénztörténeti folyamatok rekonstruálása, beleértve a különféle átváltási arányokat, az árviszonyok kérdéseit, vagy a pénz korabeli vásárló értékét is. Számos tanulmánya hosszú időre meghatározta a kutatás irányát, és egészen a közelmúltig nem született olyan munka, amely hasonló egységben látta az érmetörténet és a pénztörténet problémáját, beleértve a pénzügyigazgatás minden vonatkozását is.

A korszak másik meghatározó egyénisége Domanovszky Sándor volt, aki számos, klasszikus értelemben vett gazdaságtörténeti munkát készített, de legalább ennyire fontos az általa iskolateremtő egyéniségként létrehozott művelődéstörténeti irány. Ennek leglényegesebb alkotása a Magyar Művelődéstörténet ugyan nem gazdaságtörténeti indíttatású munka, de Domanovszky és ez a munka a művelődéstörténetet olyan széles körben értelmezte, hogy oda tartozónak vette a kertgazdálkodás történeti megközelítését ugyanúgy, mint a kézművesség korabeli viszonyait vagy a középkori viselet elemeit. Amellett arra is példaként idézhető munkássága, és ez az összefoglalás különösképpen, hogy az egyes tematikus egységek csakis a legszélesebb forrásbázis alapján dolgozhatóak fel, a forrásokba beleértve az írott forrásokat, a képi ábrázolásokat, a mai szóhasználatunkban anyagi kultúrának nevezett emlékeket, sőt a régészeti leleteket is.

A két világháború közötti korszak ezen jelentős eredményei mellett azonban voltak olyan kérdések, amelyek nem álltak a kutatás homlokterében, de lényeges rész tanulmányokat eredményeztek, amelyekre a későbbi, sok esetben szisztematikusabb kutatás nagy mértékben támaszkodni tudott. A főként okleveles adatokra támaszkodó mezőgazdaság-történeti feldolgozások például a 20. század első felében több területen is hoztak eredményeket, de nem beszélhetünk arról, hogy a középkori gazdálkodás legfontosabb elemét megjelenítő paraszti gazdálkodás különösen foglalkoztatta volna a kutatást. Születtek azonban fontos munkák például a mezőgazdasági technikában jelentős újjátóként számon tartott cisztercita rend gazdálkodásáról (Kalász Elek) de ezek a korszakban rendkívül jelentős eredményeket felmutató néprajzi kutatásokhoz és azok monografikus összefoglalásaihoz semmiképpen sem hasonlíthatóak. A 19. század vége óta jelentős tudományos szerepet játszó néprajzi kutatás ugyanis kezdetétől fogva kiemelt figyelmet fordított a hagyományos paraszti gazdálkodás kérdéseinek, amelyek sok esetben párhuzamba állíthatóak a középkori földművelési és más termelési technikákkal. De ugyanez érvényes az állattartásra vagy a halászatra

is, illetve a paraszti népesség lakhelyeinek kutatására. Még a 19. század végén Herman Ottó alapozta meg ezt a gazdálkodás, a tárgy-kultúra és a szokások széles köre iránt nagy érdeklődést mutató néprajzi megközelítést, legyen szó akár a rideg állattartásról vagy a halászatról. Az ezek kapcsán kibontakozott nagy viták – például Jankó Jánossal a halászat vonatkozásában – meghatározóan kihatottak a későbbi, a két világháború közötti néprajzi megközelítésekre is, folyamatosan fenntartva e tudományág érdeklődését abban az irányban, hogy feladatuk nem egyszerűen a népi tárgy-kultúra vagy a népművészet emlékeinek tárgyalása, hanem ugyanilyen fontosságú a hagyományos népi gazdálkodási formák megismerése is. Az ekkor elkészült Magyarország Néprajza című nagy összefoglaló munka éppen emiatt fontos forrása számos gazdaságtörténeti összefoglalásnak is, hiszen az újkorban archaikus gazdálkodási formának számító, ősi technikákat megőrző népi mesterségek sok esetben nyújtanak kiindulópontot a középkori viszonyok megértéséhez vagy rekonstruálásához. Ez a nagy hatású néprajzos kutatási irány, amelynek Györffy István és Bátky Zsigmond volt a két legjelentősebb alakja ebben az időszakban, más vonatkozásban is rányomta bélyegét például a földművelés középkori történetével kapcsolatba hozható vizsgálatokra. Hatással volt az első faluásatásokra is, amelyek közül elsősorban a Szabó Kálmán által közölt Kecskemét környéki falusi anyagi kultúra hozott sok fontos adatot. Ugyancsak a néprajzos kutatásból indult el Belényesy Márta, aki a néprajzi kutatásban központi kérdésként kezelt tanyarendszer problémájával kezdett el foglalkozni, és ennek középkori gyökereit kutatta, majd ennek nyomán a következő kutatástörténeti korszak és sok tekintetben az egész magyar agrárkutatás egyik legmeghatározóbb alakjává vált. De ugyanígy a néprajz komplex megközelítésének hatása jelentkezik László Gyula nagyhatású régészeti munkájában is, aki először kísérelte meg összefoglalni a honfoglaló magyar népre vonatkozó adatokat, ahol kiemelt helyet kapott az a kérdés, hogy milyen gazdálkodással, életmóddal számolhatunk náluk.

A II. világháború előtti kutatások további fontos iránya volt a magyar nyelv és különösen annak szókészletének történeti-etimológiai vizsgálata, amely nagy mértékben járult hozzá például a honfoglalás előtti magyarság földműveléssel kapcsolatos ismereteinek meghatározásához, ahogy ez összefoglalásra került a korszak egy másik történeti alapmunkájában, a Szent István Emlékkönyvben is.

Ugyancsak fontos megemlíteni a két világháború közötti időszak kutatástörténetéből a földrajzi, történeti-földrajzi megközelítéseket. A Teleki Pál által irányított intézet és az annak kisugárzásában keletkezett munkák először foglalkoztak a tájtörténetnek, az emberföldrajznak egy olyan értelmezésével, amely

a gazdasági kérdésekre is nagy hangsúlyt helyezett, és a nemzetközi kutatásokra is támaszkodva erre vezethetők vissza az első modern településföldrajzi munkák is (Mendöl Tibor), amelyek meghatározóak például a középkori településtípusok és gazdasági vonatkozásainak vizsgálatában.

A nagyobb tematikus kutatási egységek mellett érdemes említeni néhány olyan feldolgozást is, amelyek saját korukban nem illeszkedtek bele ezekbe a jobban kutatott területek vizsgálatába, de az adott terület tudománytörténeti összefüggéseiben fontos állomásoknak tartjuk őket. Ilyen volt Paulinyi Oszkár több munkája is a középkori hazai arany és pénztermelésről, amelyeket évtizedekkel később követett több művének megjelenése, ahol ezek a témák már mint az ország általános gazdasági helyzetének problémái merültek fel. Léderer Emma munkája pedig, amely a középkori pénzügyletek összefoglalását végezte el, ugyancsak hosszú ideig maradt követők nélkül. Ezek mellett a középkori kereskedelem történeti vonatkozásai jelentek meg, így Miskolczi István műve ebben a témában, vagy Pleidell Ambrus feldolgozása a nyugatra irányuló magyar külkereskedelemről.

A gazdaságtörténeti kutatások minden tekintetben a II. világháború után erősödtek meg, és hozták létre azokat a máig is alapvető tanulmányokat, amelyekre számos kérdésben a jelen kötet is támaszkodni tud. Ennek háttérében a tudományos okok mellett történeti-ideológiai elemek is szerepet játszottak. Az ötvenes-hatvanas évek szocialista ideológiájában és történeti kutatásában különös hangsúlyt kapott a „dolgozó nép” és ezen belül a parasztság történetének és kultúrájának kutatása is. Másrészt az ekkor hivatalosan teret nyert, majd egyeduralgoddá tett marxista, sok esetben valójában vulgár-marxista ideológiában, a leghangsúlyosabb szerepet kapta a „felépítményt” meghatározó „alap” kutatása, vagyis a gazdasági folyamatok megértése. Ez a sok tekintetben torzult és ideológiailag behatárolt történeti megközelítési mód szerencsés módon a középkor, és azon belül elsősorban a gazdaságtörténet vonatkozásában jelentős új eredményeket hozott, még az 1950-es években is. Tudományos műhelyek, kiemelkedő kutatók a legszigorúbb szakmai elvárásoknak is megfelelő munkák írásával próbáltak megfelelni a politikai-ideológiai elvárásoknak, akár a parasztság 14. századi történetéről (Székely György szerkesztésében), vagy a magyar nép hagyományos anyagi kultúrájáról, akár a középkori települések régészeti kutatásáról (Méri István) vagy a városok és kézművesség kapcsolatáról volt szó. Ekkor jöttek létre olyan kutatócsoportok, amelyek munkája évtizedekre meghatározta a kutatások irányát. Az anyagi kultúra kutatására létrehozott csoport, vagy a Mezőgazdasági Múzeumhoz kapcsolódó kutatások és publikációk voltak

a legfontosabb kutatóhelyei ennek a megélénkülő agrártörténeti iránynak. Ekkor indult meg az Agrártörténeti Szemle, az eredmények közlésének legfontosabb helye, és egy olyan nemzetközi vállalkozás is, amely a külföld számára is ismertté tette a hazai kutatások fontosságát, az itt készülő nemzetközi agrártörténeti bibliográfia segítségével. A középkori mezőgazdaság-történeti eredmények közül elsősorban Belényesy Márta munkásságát kell kiemelnünk. Egy sor tanulmányban foglalta össze a földműveléssel és különösen a földhasználattal kapcsolatos ismereteinket, és a néprajzosok és történészek együttműködésével létrehozott már említett nagyszabású forrásfeltáró projekt adattárára építette eredményeit, amelyek a magyar nép anyagi kultúrájának történetére koncentráltak. Ez a kutatási program a mai napig is példaként szolgálhat arra, hogy több tudományág együttműködésével, a források legteljesebb körének figyelembevételével mennyire más megvilágításba kerülhetnek olyan kérdések, mint az állattartás típusai, vagy a szőlőtermesztés. A korszak egy másik kiemelkedő fontosságú kutatásának eredményeként Szűcs Jenő a magyar városfejlődés speciális vonásait tárta fel, és ha bizonyos értékítéleteivel ma nem is ért egyet a kutatás, az nyilvánvaló, hogy mind megközelítési módjában, mind pedig forrásbázisában példamutató művet alkotott. Még a legerősebben marxista ideológia által befolyásolt kutatók is, mint Léderer Emma, vagy Elekes Lajos is felismertek fontos törvényszerűségeket például a társadalmi szerkezet és a gazdálkodási viszonyok vonatkozásában. Más kutatók számára viszont az „ideológiai gúzsba kötés” annyit jelentett, hogy például „tized kizsákmányolásnak” voltak kénytelenek nevezni a középkori parasztság egyik legjelentősebb járandósági formáját, de ezen kívül munkájuk sem módszertani, sem forráskritikai értelemben nem vált kevésbé megalapozottá vagy hangsúlytalanná. Ugyanezen feldolgozások pedig a magyar gazdasági fejlődés olyan fontos vonásaira is kitértek, mint a mezővárosok problémája (Mályusz Elemér), ezzel mintegy megalapozva a későbbi ezirányú jelentős kutatásokat. Más kutatók az intézményük viszonylagos védettségében meghúzódva, máskor szinte félreállítva próbáltak meg ideológiamentes, komoly tudományos munkát végezni, sok esetben évtizedeken keresztül elvégezve azt a hatalmas rendszerező és elemző munkát, ami nélkül elképzelhetetlen bármilyen komoly gazdaság- vagy pénztörténeti feldolgozás. Ennek legkiemelkedőbb példáját Huszár Lajos munkássága jelentette, aki az egész középkori magyar érmetörténet legalaposabb újraértékelésének és katalogizálásának hatalmas feladatot jelentő aprómunkáját végezte el, ami évtizedekkel később vezetett el a magyar éremverés legújabb és legteljesebb korpuszának megjelenéséhez. Ugyancsak a numizmatikai szemléletű közlések hosszú sorát lehet idézni Pohl Artúr munkássága kapcsán.

Az 1960-as majd 1970-es évek valamivel szabadabb politikai légköre és ideológiailag kevésbé direkt módon befolyásolt kutatása pozitív módon tudta kiaknázni a marxista történetírásban különösen nagy hangsúlyt kapó gazdaságtörténeti elemeket, és korszakos jelentőségű monográfiák feldolgozások születhettek meg ebben az időszakban. Szabó István történész monográfiákban és tanulmányokban foglalta össze a mezőgazdasági munkaszervezet legfontosabb kérdéseit és a mezőgazdasági termeléshez legjobban kapcsolódó települések, a középkori falvak történeti kérdéseit. Méri István pedig megteremtette a modern középkori falurégészetet és felszínre hozott számos olyan településrészletet, amelyek közvetve a földművelés jellege szempontjából is kiemelkedő fontosságúak. Ezeken az alapokon építkezve az 1960-as évektől kezdve számos történész foglalkozott földművelés története szempontjából fontos, de jórészt nem direkt módon a földműveléshez kapcsolódó kérdésekkel. Bolla Ilona és Szűcs Jenő első sorban az Árpád-kori paraszti népesség társadalmi vonatkozásaival, Bácskai Vera és Kubinyi András a későközépkori fejlődés szempontjából jelentős mezővárosok szerepével és gazdasági jelentőségével, vagy az ország későközépkori fővárosának Budának a gazdasági szerepével foglalkozott. Ladányi Erzsébet és Fügedi Erik a külföldi telepes népesség gazdasági és társadalmi hatásával, Maksay Ferenc pedig a falusias települések szerkezetével és a kolostori gazdálkodásban bekövetkező struktúraváltozással. A külkereskedelem és az ország gazdasági súlyának kapcsán jelentős tudományos viták bontakoztak ki. Paulinyi Oszkár egy nagy hatású, de ma már erősen megkérdőjelezett munkája nyomán például hosszú időre középpontba került az ország kereskedelmi egyensúlyának kérdése. Mindez a legáltalánosabb gazdaságtörténeti probléma felvetéséhez is elvezetett, vajon mennyiben tekinthető gazdag vagy szegény országnak Magyarország a középkorban. Ember Győző ugyanennek a kérdéskörnek az átfogó vizsgálatára vállalkozott, egy más megközelítésben. A későközépkor és a korújkor gazdasági átalakulásai kapcsán pedig a távolsági kereskedelem jelentősége volt az egyik leghangsúlyosabb kérdéskör. Fügedi Erik a Mohács előtti Magyarország külkereskedelmének összefoglalását végezte el, míg Székely György a középkori árucserében kiemelkedő posztókereskedelem kérdéseivel, és több más kereskedelmi problémával foglalkozott. Mályusz Elemér a középkor végén rendkívül nagy gazdasági szereppel bíró állatkvitel kérdését dolgozta fel az írott források nyomán, a Bajorország felé irányuló szállítások kapcsán. A külkereskedelem szempontjából jelentős más területek külön számbavételére is sor került, az itáliai kapcsolatok megismerése fontossá vált az utóbbi évtizedekben, főként Teke Zsuzsa ezirányú levéltári kutatásai nyomán.

A külkereskedelem átfogó vizsgálatát jelentették Pach Zsigmond Pál ilyen irányú munkái, akinek a levantei kereskedelem regionális szerepéről írt munkái pedig az összehasonlító nemzetközi vizsgálatokba is bekerültek. Ugyancsak az 1960-as és 70-es években indultak meg azok a vizsgálatok, amelyek például történeti-földrajzi összefoglalások elkészüléséhez vezettek, és amelyek bármiféle gazdaságtörténeti-településtörténeti munkának ma is kiindulópontjai. Ezek közül kiemelkedik a Györffy György által készített, a korabeli szinte teljes okleveles anyagra építő Árpád-kori történeti-földrajzi sorozat, amely sok egyéb mellett felvetette a korszak demográfiai viszonyainak (tanulmánykötet Kovacsics József szerkesztésében) az újragondolását is.

A forrásanyag feltárásában módszertani szempontból a legjelentősebb változást azonban a régészeti feltárások jelentették, majd ezek nyomán az archaeobotanikai vizsgálatok, amelyek a növényi maradványok meghatározásával szolgáltattak teljesen új, és forrásértékében nagy jelentőségű emlékanyagot. A középkori falufeltárások nemcsak középkori mezőgazdasági eszközöket hanem számos agrárgazdálkodási szempontból is fontos régészeti jelenséget is felszínre hoztak, amelyek közül kiemelkednek Méri István és Kovalovszki Júlia munkássága nyomán megfigyelt Árpád-kori és későközépkori falusi objektumok, majd Holl Imre és Parádi Nándor sarvalyi, valamint Pálóczi Horváth András szentkirályi (lászlófalvi) későközépkori ásatásai. A növekvő leletanyag és a régészeti kutatások eredményeként született meg Müller Róbert szintetizáló munkája a mezőgazdasági eszközökről, azok időbeli elterjedésének új rendszerével. Ezzel párhuzamosan az egyre nagyobb számú városi ásatások, illetve a királyi központokhoz kapcsolódó kutatások rendkívül nagy mennyiségben hozták felszínre a középkori anyagi kultúra emlékeit, elsősorban a kerámia edények töredékeit és a kályhacsempe, kályhaszem maradványokat. Ez által sokkal pontosabban meg lehetett határozni a kronológiai kérdések mellett azt is, hogy ezen nagytömegű emlékanyag melyik része tekinthető hazai terméknek és melyek az import tárgyak (Holl Imre). Ezzel a középkori kereskedelemben feltétlenül fontos, de az írott forrásokban alig megjelenő elemmel lehetett gazdagítani az árucserében forgó termékek sorát. Képet lehetett alkotni a fazekasmunkában lejátszódó technikai fejlődésről, és főként a 13. századtól megjelenő városi kézművesség új termékeiről és azok helyi és vidéki elterjedéséről. Ugyanilyen módon a régészeti ásatások helyezték alapvetően új megvilágításba a korai fém- és vassfeldolgozás technikai és műhelykereteit (Heckenast Gusztáv és Gömöri János), a középkori üvegtárgyak eredetét és elterjedtségét (H. Gyürky Katalin), és a középkori kézművesipari központok legfejlettebb formáját mutató, vízi

energia hasznosítására is épülő későközépkori kolostori fémfeldolgozó műhelyt (Pilisszentkereszt, Gerevich László). A tatárjáráskor földbekerült érme- és kincsleletek elemzése pedig egyszerre jelentette a korszak pénzgazdálkodásának új megvilágítását, különösen a külföldi pénzek elterjedése kapcsán (Gedai István), és az ezekkel együtt földbekerült edények és ékszerek elemzése révén (Parádi Nándor). Így ismét az írott forrásoktól független képet nyerhettünk arról, milyen fokú pénzgazdálkodással számolhatunk a 13. század első felében.

Ugyanez az időszak a néprajzi szempontú vizsgálatok szempontjából is kulcsfontosságú monográfiákat eredményezett, Fél Edit és Hofer Tamás eszközhasználat centrikus munkáját, Balassa Iván alapművét az ekéről és szántásról, valamint Takács Lajos munkásságát az irtásgazdálkodásról. Ugyanígy a néprajzi kutatások kapcsán említhetjük Égető Melindának a szőlőművelésről vagy Andrásfalvy Bertalannak az ártéri gazdálkodásról vagy a gyümölcsstermesztésről írott munkáját. A későbbi időszak történeti-néprajzi módszerű munkái közül pedig Paládi Kovács Attila művét a takarmányozás és rétgazdálkodás kérdéséről, vagy Hegyi Imre monográfiáját a népi erdőkielés történeti formáiról. Mindezek a feldolgozások egyre inkább azt mutatták, hogy a történeti források, a régészeti feltárások és a néprajzi gyűjtések anyaga együttesen adhat lehetőséget elsősorban a mezőgazdaság középkori történetével kapcsolatos összefoglalásokra. Ezt a módszertani sokszínűséget gazdagította a régész Nováki Gyula munkája, aki először botanikus szakemberek közreműködésével (P. Hartyányi Borbála) gyűjtötte össze a növényi mag és termés leleteket, majd egyik legelső példáját mutatta annak, hogyan lehet régészeti terepbejárások alapján középkori szántóföldnyomokat azonosítani. Ez utóbbit az egyre erősödő régészeti topográfiai munkák még hangsúlyosabbá tették, elsősorban Torma István hasonló eredményt bemutató közlése nyomán.

Ezzel párhuzamosan bontakozott ki egy másik tudományág hazai megszületése is, amely az egyik legjelentősebb gazdaságtörténeti forráscsoportot dolgozza fel napjainkban, és amely nemzetközi kitekintésben is kiemelkedő jelentőségű eredményeket és módszertani újításokat hozott. Matolcsy János majd elsősorban Bökönyi Sándor a hazai történeti állattan (archaeozoológia) megteremtésével lehetővé tette, hogy a régészeti ásatásokon nagy tömegben előkerülő állatcsontok alapján képet alkothassunk a középkori tenyésztett és vadászott állatokról, azok arányáról a települések hulladékanyagában. Ezen felül többek között meghatározható a csontanyag segítségével az állatok testmérete, levágásuk ideje és a feldolgozásuknál alkalmazott vágási technika, valamint bizonyos esetekben gazdasági hasznosításuk (pl. igavonás) módja is. Ezáltal olyan adatokat nyerhetünk, amelyekről az írott források általában nem tartalmaznak információkat.

A napjainkig egyre szaporodó régészeti feltárások és különösen az 1980-as évektől növekvő számban végzett nagyfelületű leletmentések hoztak felszínre olyan falusias (Takács Miklós, Terei György) vagy tanyaszerű (Laszlovszky József) településeket, amelyek nagy kiterjedésük miatt értelmezhető adatokat szolgáltatottak a föld- és határhasználat szempontjából. Az archaeobotanikai leletanyag meghatározása (Gyulai Ferenc, Torma Andrea) lehetőséget adott arra, hogy mind a természetett növények vonatkozásában, mind pedig a természetes környezet kérdésében készülhessen összefoglalás, és egyre több régészeti lelőhelyről származó ilyen mintákat (növényi mag- és terméslelet valamint pollen maradványokat) feldolgozzanak a szakterület kutatói. Ez utóbbi komplex, a természettudományos módszereket is integráló módszertannak mintaszerű példáit pedig Pálóczi Horváth András szentkirályi kutatása jelentette falusi környezetben, míg ugyancsak ő irányította a hasonló munkákat a visegrádi királyi palota kertjére vonatkozóan.

A II. Világháborút követő időszak gazdaságtörténeti fellendülését követően az 1970-es majd különösen az 1980-as évektől kezdődően a nagy gazdaságtörténeti kérdések háttérbe szorulása figyelhető meg a kutatásokban. Ennek okai összetettek, néhány jellegzetes szempont azonban felvázolható. A legjobban feldolgozott területeken (pl. agrárgazdálkodás) a nagy monografikus feldolgozások már megszülettek ekkorra, és más részterületek áttekintéséhez jelentős új alapkutatásokra és forrásfeltárássra lett volna szükség. Másrészt a marxizmus háttérbe szorulásával a gazdaságtörténet „hivatalos” privilegizált helyzete is kezdett megszűnni, és egyre inkább lehetőség nyílt arra, hogy a korábban részben ideológiai okok miatt is elhanyagolt területekre is kiterjedjen a kutatás figyelme. Nem véletlen, hogy egyháztörténeti, eszmetörténeti, hagiográfiai vagy éppen mentalitástörténeti munkák helyeződtek a történeti érdeklődés középpontjába, vagy a hosszú ideig elhanyagolt családtörténeti, heraldikai, vagy intézmény- és hivataltörténeti munkák reneszánszát lehetett megfigyelni. A korábban háttérbe szorult történeti kérdések új kutatása azonban azt is eredményezheti, hogy az általánosságban kevésbé vizsgált gazdaságtörténet egyes vonatkozásaiban új forráskiadásokkal és elemző feldolgozásokkal gazdagodhat. Ennek jellemző példája az egyházi gazdálkodásra vonatkozó összeírások közzlése és elemzése (E. Kovács Péter, Solymosi László), vagy a szerzetesrendek gazdálkodásának új szemléletű megközelítése (Knapp Éva, Belényesy Károly, F. Romhányi Beatrix). Ugyanakkor a középkortudomány viszonylag jelentős tudományos szerepe miatt megszülethettek olyan általános, modern szemléletű, nagyobb korszakokat összefoglaló történeti munkák,

kézikönyvek és tankönyvek is (Györffy György, Szűcs Jenő, Kristó Gyula, Engel Pál, Kubinyi András), amelyek minden esetben tartalmaztak részletes gazdaságtörténeti összefoglalást is az adott korszakról.

Az 1980-as és 90-es évek szakirodalmában azonban az is nyomon követhető, hogy régóta vitatott általános kérdéseket más irányból kívántak megközelíteni. Az ország általános gazdasági helyzete, vagy a kereskedem deficitjének nehezen meghatározható vonatkozásai helyett a kérdéskör kapcsán inkább az egyes uralkodók jövedelmének meghatározására tettek kísérletet, amely ugyan számos elemében igényelt hipotetikus azonosítási elemeket, de mégis biztosabb forrásbázison álltak ezek a munkák, mint az említett legáltalánosabb gazdaságtörténeti viszonyokat feszegető tanulmányok. Barta János és Barta Gábor, Fügedi Erik és Engel Pál, Kubinyi András munkái nyomán világosabb képet kaptunk az egyes magyar királyok jövedelmét, és annak szerkezetét illetően, III. Bélától egészen Mátyás királyig.

Az elmúlt másfél évtized elsősorban a résztanulmányok vonatkozásában hozott gazdagodást, jórészt a már korábban is ismert forráscsoportok intenzívebb feldolgozása, újraértékelése révén. Ugyanakkor új módszertani megközelítések is megjelentek a kutatásban, így például a környezettörténeti, klímátörténeti vizsgálatok, amelyek alapvetően elsősorban a középkori mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás jellege szempontjából nagy fontosságúak. Megjelentek tájrégészeti módszereket alkalmazó vizsgálatok (Zatykó Csilla), amelyek egyes forráscsoportok (határjárások) és a felszíni jelenségek (csatornarendszerek, határrészek) azonosítása révén (Takács Károly) értek el fontos eredményeket. Ezzel együtt továbbra is lényeges része marad a kutatásnak a régészeti ásatásokon megfigyelt jelenségek, például gabonatarló objektumok (Béres Mária), vagy az állattartó objektumok (Pálóczi Horváth András) egyre pontosabb azonosítása és elemzése. Egy nemzetközi összehasonlításokat is magába foglaló, minden forráscsoportra támaszkodó szintézis azonban még várat magára, ilyen nem született azóta, hogy a történészek el kezdtek foglalkozni a középkori Magyarország földművelésének történeti változásaival. Ugyanakkor fontos eredménynek számít az, hogy hosszú idő óta a kutatást foglalkoztató kérdéscsoportok új megvilágításba és új módszerekkel kutatottá váltak, amely monografikus feldolgozást is létrehozott már, például a középkori erdőgazdálkodás kapcsán (Szabó Péter). Ennek a kutatási területnek a kezdetei, ahogy arról már szó esett, a 19. századra nyúlnak vissza, de két monografikus áttekintéstől eltekintve (Csőre Pál, Magyar Eszter), alig foglalkoztak a területtel évtizedeken keresztül. Ezek a munkák is csak a lehetséges források egy

csoportjára koncentráltak, és a legújabb erdőtörténeti komplex vizsgálat csak a nemzetközi kutatás új módszertanának átvételével indulhatott meg.

Kézművesség és ipari tevékenység vonatkozásában főként a régészeti eredmények és a komplex módszertani megközelítések jelentettek alapvetően új eredményeket, amelyek közül mind módszertani gazdagságában, mind pedig forrásgazdagságában kiemelkedik a középkori bronzművesség több emlékcsoportját összefoglaló munka (Benkő Elek). Az egyre szaporodó nagyterületű régészeti leletmentések feldolgozása, valamint a korábbi nagy ásatási projektek (elsősorban a budai és visegrádi királyi központokhoz kapcsolódó) anyagának feldolgozása hatalmas új forrásbázist teremt a kézművestechnikák és termékeik megismeréséhez, és ezáltal a középkori anyagi kultúra rétegeinek elemzéséhez. Ehhez az is jelentős segítséget nyújt, hogy főként a városi anyagi kultúra vonatkozásában egyre intenzívebben kezdenek kiaknázni egy, számos más vonatkozásban is kiemelkedő jelentőségű forráscsoportot, a városi végrendeletek anyagát (Szende Katalin). Mindez pedig azt is lehetővé tette, hogy egy tematikus kézművesipar történeti monográfiában megfelelő részletességgel helyet kapott a középkori ilyen emlékeinek feldolgozása (Szende László), azonos hangsúllyal elemezve az írott források adatait, a céhes munkaszervezetre vonatkozó ismereteket, és az ezekhez a kézművesiparokhoz kapcsolható régészeti emlékek csoportjait.

A legújabb gazdaság- és részben társadalomtörténeti vizsgálódások egy másik csoportja érdekes módon a kutatás által már korábban is intenzíven vizsgált, és forrásaiban már részben elemzett részéhez nyúlt vissza, különösen a paraszti népesség és gazdálkodás kapcsán. Szabó István sokat foglalkozott a paraszti gazdálkodással és annak járadéktípusaival, valamint a paraszti és földesúri árutermelés kérdéseivel. Mindezeket most teljesen új megvilágításba helyezte Kubinyi András, Nógrády Árpád és Neumann Tibor több elemző tanulmánya, amelyek rávilágítottak arra, hogy a korábban is használt összeírások egy része másként értelmezendő, valamint hogy a járadékok és jövedelmek rendszerében sokkal összetettebb képet kell rekonstruálnunk a későközépkorra, mint az korábban gondolta a kutatás. Ezen folyamatok megértéséhez figyelembe kell vennünk az állami adóteher és az annak kivédésére szolgáló „technikák” változását ugyanúgy (Kubinyi András), mint a paraszti és földesúri árutermelés kereteit és az általuk létrehozott termékek piaci lehetőségeinek felmérését. Ennek pontos megvilágításához és értelmezéséhez a források sokkal részletesebb feltárására és a már korábban elemzett összeírások újraértékelésére is szükség van. Ugyanakkor ezek feldolgozásával teljesen más megvilágításba került

egy a kutatást évtizedek óta foglalkoztató probléma, a középkor végén az írott forrásokban jelentkező falusi telekpusztásodás kérdése. Így a zselléresedés folyamata, illetve a településeken belül megfigyelhető egy telekre összeköltözés (régészetileg is vizsgálható) folyamata nyert új értelmezést. A források újraelemzése mindezek mellett az általános demográfiai viszonyok újragondolását is maga után vonta (Kubinyi András). Másrészt ugyancsak az írott források elemzésével és a közép-kelet-európai összehasonlító anyagok bevonásával lehetett sokkal pontosabb képet nyerni a külföldi telepítések mozgalmáról és az általuk közvetített mezőgazdaság-technikai újításokról (Körmendy Adrienn). A történeti néprajzi megközelítéseknek is voltak folytatásai ebben az időszakban, így például költözőkődő falvak problémájára világított rá Földes László középkori írott források és néprajzi adatok alapján.

A középkori gazdaság- és pénztörténeti kutatások vonatkozásában egy olyan terület is megjelölhetünk, ahol az elmúlt időszak általános és jelentős fellendülést mutat. A hosszú évtizedeken keresztül alig vizsgált pénztörténeti kérdések most két korszak vonatkozásában is összefoglalást nyertek (Tóth Csaba, Gyöngyössi Márton) és ezzel megszűnni látszik a numizmatika és a pénztörténet hosszú idő óta fennálló, gazdaságtörténeti szempontból biztosan hibás szétszakítottsága. Különösen fontos eleme ezeknek a munkáknak, hogy az írott források és az érmeanyag részletes elemzése mellett nagy mértékben támaszkodnak a régészeti leletkörülmények elemzésére és újabban modern anyagvizsgálatokra is. Ezzel mintegy példát is mutathatnak arra, hogy a modern gazdaságtörténeti összefoglalásoknak milyen forrásbázisra és milyen módszertani komplexitásra kell törekedniük. A középkori uralkodói gazdálkodásban a pénzverés mellett kulcsszerepet játszott a csereeszközként, „pénzként” is általánosan használt sókocka is. A só kitermelése, elosztása és kereskedelme hosszú évtizedes kihagyás után ismét kutatási kérdésként merült fel (Draskóczy István), és remélhetőleg ezzel megindul egy olyan folyamat is, amely elvezet a középkori magyar gazdaság egy másik alapvető ágának, a bányászatnak az újraértékeléséhez. Ugyancsak Draskóczy volt az, aki a sókitermelésben kulcsszerepet játszó erdélyi területek gazdasági viszonyaival is foglalkozott. Mindezek ellenére, a sókitermelés és sókereskedelem részletes összefoglaló feldolgozása, és az egész korszakot figyelembe vevő elemzésének hiányában a jelen kötet sem tud átfogó képet nyújtani erről a területről. Ugyanez érvényes a középkori kézműves- és ipartörténetre is, amely ugyan sok friss anyagközlésre és résztanulmányra támaszkodhat, de amely jelentősége és viszonylagos forrásgazdagsága miatt biztosan önálló szintetikus összefoglalás megírását igényli.

Az középkori írott források megélénkülő közzététele és a naponta jelentős mértékben gyarapodó régészeti, történeti állattani és növénytani forrásanyag egyre inkább lehetőséget fog nyújtani arra, hogy széles forrásbázisra épülő, interdiszciplináris gazdaság- és pénztörténet jelenhessen meg a középkori Magyarország vonatkozásában, ehhez azonban arra is szükség lesz, hogy gyakran indirekt forrásokat a nemzetközi gazdaságtörténeti kutatásokban egyre nagyobb teret nyert modellek és értelmezési rendszerek segítségével is értelmezzük.

A szövegben említett művek bibliográfiai adatai

- Andrásfalvy Bertalan: A sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Budapest, 1973.
- Andrásfalvy Bertalan: A Duna mente népeinek ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd, 1975.
- Andrásfalvy Bertalan: A magyarság gyümölcsészete. (Akadémiai doktori disszertáció) Budapest, 1989.
- Balassa Iván: *Az eke és szántás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Bp., 1965.
- ifj. Barta János – Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei. Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. *Századok* 127 (1993) 413–449.
- Belényesy Károly: Pálos kolostorok az Abaúji-hegylján. Miskolc, 2004.
- Belényesi Márta: A halászat a 14. században. *Ethnográfia* 64 (1953) 148–162
- Belényesy, Márta: Le serment sur la terre au moyen âge et ses traditions postérieures en Hongrie. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1955) 361–63.
- Belényesy Márta: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. *Néprajzi Értesítő* 37 (1955–56) 11–31.
- Belényesy Márta: Kerített település és gazdálkodás néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. *Ethnographia* 69 (1958) 117–38.
- Belényesy, Márta: Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn in XIV. Jahrhundert. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 6 (1958) 265–321.
- Belényesy, Márta: La culture permanente et l'évolution du système biennal et triennal en Hongrie médiévale. *Ergon* 2 (1960) 311–26.
- Belényesy Márta: A parlagrendszer XV. századi kiterjesztése Magyarországon. *Ethnographia* 75 (1964) 321–46.

- Belényesy, Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. I. *Ethnographia* 65 (1954), 387–413, II. *Ethnographia* 66 (1965) 57–93.
- Benkő Elek: Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődmedencéi. Budapest-Kolozsvár, 2002.
- Béres Mária: Adatok az Árpád-kori gabonátárolás kérdéséhez. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1987) 25–35.
- Bogdán István: Magyarországi hossz – és földmértékek a XVI. század végéig. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.
- Bolla Ilona: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. A „curia” és „mansio” terminusok jelentésváltozása az Árpád-korban. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestini Sectio Historica* 3 (1961)
- Bökönyi Sándor: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, 1974.
- Csöre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története: Középkor. Budapest, 1980.
- Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar művelődéstörténet. 5 köt. Budapest, 1939–1942.
- Draskóczy István: Erdély sótermelése az 1530-as években. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk.: Bessenyei József. Miskolc, 2004. 25–70.
- E. Kovács Péter (szerk.): Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Budapest 1988.
- Égető Melinda: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnographia* 91 (1980) 53–78.
- Égető Melinda: A lugasos szőlőművelés vizsgálata. *Népi kultúra – népi társadalom* 13 (1983) 119–49.
- Ember Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Budapest: 1988.
- Engel Pál: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 27–31. Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története: 1301 – 1526. Budapest, 1998.
- Engel Pál: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. [CD-ROM] Budapest, 2001.
- Erdélyi László – Sörös Pongrác, szerk.: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. 12 köt. Budapest: 1902–1916.

- Földes László: Telek és költözködő falvak a honfoglaláskori és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: Nomád társadalmak és nomád államalakulatok. Szerk.: Tőkei Ferenc. Budapest, 1983, 327–49.
- Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén. *Századok* 94 (1960)/1. 82–124. (1960)/4. 505–556.
- Fügedi Erik: Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok* 116 (1982) 484–506.
- Fügedi Erik: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1981. 364–386.
- Gedai István: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1969) 105–148.
- Gerevich László: A pilisi ciszteri apátság. Szentendre, 1984.
- Gömöri János: Vasművesség: az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannóniában. Sopron, 2000.
- Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998.
- Gyulai Ferenc: Archaeobotanika: A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytani vizsgálatok alapján. Budapest, 2001
- Gyulai Ferenc. Archaeobotanika: A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytani vizsgálatok alapján. Budapest, 2001.
- Gyulai Ferenc: A Kárpát-medencei szőlő és borkultúra régészeti-növénytani emlékei. In: Borok és korok. Szerk.: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc. Budapest, 2002, 101–115.
- Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban (Értekezések a történeti tudományok köréből 53). Budapest, 1970.
- Heckenast Gusztáv: A vashámorok elterjedése Magyarországon (XIV–XV. század) *Történelmi Szemle* 23 (1980) 1–29;
- Hegyí Imre: A népi erdőkiélés történeti formái (Az északkeleti Bakony erdőgazdálkodása az utolsó 200 évben). Budapest, 1978.
- H. Gyürky Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. BTM Műhely 3. Budapest, 1991.
- Holl, Imre – Parádi, Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Budapest, 1982.
- Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000 – 1325. Budapest, 1916.
- Honvári János, szerk.: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Budapest, 1997.

- Huszár Lajos. *Münzkatalog Ungarn*. Budapest, 1979.
- Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Budapest, 1932.
- Knapp Éva: Pálos gazdálkodás a középkori Baranya megyében. In: *Varia Paulina*. Pálos Rendtörténeti Tanulmányok. I. Szerk.: Sarbak Gábor. Budapest 1994. 81–100.
- Kovacsics József, szerk.: *Magyarország történeti demográfiája 896–1995*. Budapest, 1997.
- Kovalovszki Júlia: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 32–40.
- Kovalovszki Júlia: Ásatások Csepelyen. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 235–250.
- Körmendy, Adrienn: *Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13–14. Jahrhundert*. Poznan 1995.
- Kristó Gyula: *Magyarország története*. Budapest, 1998
- Kubinyi András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. (Gallinczer Lénárt számadáskönyve). *Agrártörténeti Szemle* 6 (1964) 371–404.
- Kubinyi András: L'agriculture à Buda et à Pest à la rencontre du XVe et du XVIe siècle. *Agrártörténeti Szemle* 6 (1964) Suppl. 1–21.
- Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi közlemények* 23 (1971) 58 – 78.
- Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig, 1541-ig. In: *Budapest története* II. k. Bp., 1973. 7 – 240.
- Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágysága a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986) 197–225.
- Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15 – 16. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 1 – 52.
- Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 135 – 161.
- Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél – Alföldi Évszázadok 14.) Szeged, 2000.
- Kubinyi András: A császárvári uradalom közbecsű összeírása 1489-ből. *Történelmi Szemle* 43 (2001) 3–17.

- Kubinyi András: Mátyás király. Budapest, 2001.
- Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle* 23 (1980) 450 – 477.
- László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1997.
- Laszlovszky József: Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit. Arpadenzeitliche Siedlung auf der Mark von Kengyel. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 227–257.
- Laszlovszky József: Tanya-szerű települések az Árpád-korban. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. *Az Arany János Múzeum Közleményei* IV. Szerk.: Novák László. Nagykovács, 1986. 131–153.
- Lederer Emma: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000–1458). Budapest, 1932
- Magyar Eszter: A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban. Budapest, 1983.
- Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971.
- Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez
- Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely György. Bp., 1953. 128 – 191.
- Mályusz Elemér: Bajorországi állatkivitelünk a XIV–XV. században. *Agrártörténelmi Szemle* 28 (1986/1–2) 1–33.
- Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Budapest, 1963.
- Méri István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményeiről. I. *Archaeologiai Értesítő* 79 (1952) 49–65.
- Méri István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményeiről. II. *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954) 138–154.
- Miskolczi István. A középkori kereskedelem története. Budapest, 1926.
- Müller Róbert: Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätenfunde in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27 (1975) 59–102.
- Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése a késővaskortól a törökkor végéig. Keszthely, 1982.
- Neumann Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. *Századok* 137 (2003) 849–884.
- Nógrádi Árpád: A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon. *Századok* 136 (2002) 451–468.
- Nováki Gyula: A középkori Szentmihály falu földvéra és szántóföldjei. *Zalai Múzeum* 2 (1990) 209–19.

- Nováki Gyula: Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975–77* (1977) 53–79.
- Nováki Gyula: Szántóföldek maradványai a XIV–XVI. századból a Sümeg-Sarvalyi erdőben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–85* (1985) 19–32.
- Pach Zsigmond Pál: Egy évszázados történészvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? *Századok* 106 (1972) 849–888.
- Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest, 1979.
- Pálóczi Horváth András: Environmental Archaeological Research at Visegrád in the Medieval Garden of the Royal Palace. In: *Archaeology of the Bronze and Iron Age. Experimental Archaeology, Environmental Archaeology*. Szerk.: Jerem Erzsébet – Poroszlai István. Budapest, 1999. 343–350
- Pálóczi-Horváth András: A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában. In: *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Szerk.: Kósa László – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1993. 44–66.
- Pálóczi-Horváth András: Középkori településeink környezetrégészeti kutatásának lehetőségei. In: *Táj és történelem*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 2000. 273–286.
- Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 205–251.
- Pauliny Oszkár: Gazdag föld – szegény ország. In: *Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk.: Búza János és Draskóczy István. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 3.) Bp., 2005.
- Péchy Antal: Alsó Magyarország bányaművelésének története. I. Budapest, 1884.
- P. Hartyányi Borbála–Nováki Gyula–Paray Árpád: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* (1967–1968) 44–45.
- Pleidell Ambrus: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Budapest, 1925.
- Pohl Artúr: Münnzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. Graz és Budapest, 1982.
- Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae*. Magyar Egyetemes Éremtár. I. Árpádházi királyok kora. Budapest, 1899.
- Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae*. Magyar Egyetemes Éremtár. II. Vegyesházi királyok kora. Budapest, 1907.

- Romhányi Beatrix: The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? In: Annual of Medieval Studies at the CEU. 1993–1994. Szerk.: Sággy Marianne. Budapest, 1995. 180–204.
- Szerédi Jusztinián, szerk.: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Budapest, 1938.
- Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: Mons Sacer 996–1996. I. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 515–526.
- Szabó István: A középkori magyar falu. Budapest, 1969.
- Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest, 1975.
- Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest, 1938.
- Szabó Péter: Medieval Trees and Modern Ecology: How to Handle Written Sources. *Medium Aevum Quotidianum* 46 (2002) 7–25.
- Szabó Péter: Woodland and Forests in Medieval Hungary. *BAR International Series 1348. Archaeolingua Central European Series 2*. Oxford, 2005.
- Szamota István – Zolnai Gyula, szerk.: *Magyar oklevél-szótár*. Budapest: 1902–1906.
- Székely György, szerk.: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest, 1953.
- Szende Katalin: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32.) Bp., 2004.
- Szende László: Műhelyek, mesterségek a késő középkori és kora újkor Magyarországon. In: A magyar kézművesipar története. Szerk. és a bevezetőt írta: Szulovszky János. Budapest, 2005. 151–169.
- Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem a XV – XVI. században. *Agrártörténeti Szemle* 3 (1961) 309 – 322
- Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp., 1955.
- Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993.
- Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Reprint, Budapest, 1950.
- Tagányi Károly, szerk.: Magyar Erdészeti Oklevéltár. 3 köt. Budapest, 1896.
- Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. *Korall* 1 (2000) 27–61.

- Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. In: *Táj és történelem*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 2000. 73–107.
- Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. *Korall* 1 (2000) 27–61;
- Takács Károly: Medieval hydraulic systems in Hungary. In: *People and Nature*. (CEU Medievalia) Szerk.: Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2003. 289–311.
- Takács Lajos: Egy irtásfalu földművelése. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.
- Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei (Irtásföldek, irtásmódok). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.
- Takács Miklós: Az Árpád-kori köznépi lakóház kutatása, különös tekintettel az 1990-es évekre. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós-Tárnoki Judit. Szentendre-Szolnok, 2001. 7–54.
- Teke Zsuzsa: Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403. *Történelmi Szemle* 37 (1995/2) 129–150.
- Torma Andrea: Archaeobotanikai maradványok a középkorból. *Agrártörténeti Szemle* 38 (1996) 317–342.
- Torma Andrea: Paleoethnobotanical assemblages from medieval wells in Hungary. *Anteus* 26 (2003) 245–254.
- Torma Andrea: Archaeobotanikai maradványok a középkorból. *Agrártörténeti Szemle* 38 (1996) 317–342.
- Torma, István: Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási (Komitat Tolna). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 227–55.
- Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880.
- Zatykó Csilla: Medieval Villages and Their Landscape: Methods of Reconstruction. In *People and Nature in Historical Perspective*. Szerk.: Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2003. 343–375.
- Zsidi Paula (szerk.): Kincsek a város alatt: Budapest régészeti örökségének feltárása 1989–2005. „XI. Kőérberek-Tóváros lakópark” 80–100. Budapest, 2005.